

“Zij zegt tegen mij op te zien, maar is oneindig beter dan ik”¹

Caroline de Clercq-Boissevain (1799-1879)

Men zegt wel eens, “Behind every great man is a great woman.” Hoewel dat voor de huidige tijd een ietwat twijfelachtige bewering is, gold dit in de negentiende eeuw des te meer. In de tijd vóór de vrouwenemancipatie stonden echtgenotes inderdaad achter hun man, en hadden ze vooral in de betere kringen geen werk, maar een ondersteunende rol.² Het is daarom niet vreemd dat Caroline de Clercq-Boissevain vooralsnog vooral bekend is als de echtgenote van de letterkundige, zakenman en religieuze figuur Willem de Clercq (1795-1844). Willem was zo’n grote man, maar wat voor vrouw was Caroline? Over haar leven en persoon weet men weinig, en er is ook vrijwel geen onderzoek naar gedaan. Dit is opvallend: haar echtgenoot heeft zijn leven lang een dagboek bijgehouden waarin hij veel over zijn leven met Caroline heeft geschreven.³

In zijn memoires komt Carolines naam rond de vijfhonderd keer voor, relatief weinig in een dagboek dat meerdere decennia beslaat en ruim 30.000 pagina’s bevat. Dit maakt het onderzoek naar Caroline niet makkelijker, maar er is wel belang bij dergelijk vrouwenonderzoek. Er kan namelijk geen volledig beeld worden gegeven van het verleden als de bijdrage van vrouwen hierin niet wordt opgenomen. Dit geldt dus ook voor Caroline. Enerzijds heeft ze voor een deel het leven van Willem de Clercq bepaald en is het dus zinvol om te achterhalen in welke mate zij van invloed op hem is geweest en wat voor rol zij heeft gespeeld. Aan de andere kant is het belangrijk om Caroline ook los van haar echtgenoot te beschouwen: zij had een eigen geschiedenis. Wat Caroline extra interessant maakt zijn haar activiteiten buiten haar taken als huisvrouw om. Net als Willem was ze bijvoorbeeld een actief lid in het Réveil, een protestants-hervormde opwekkingsbeweging die ontstond in de eerste helft van de negentiende eeuw. In deze gemeenschap was ze één van de weinige vrouwen, en legde ze belangrijke contacten waarmee ze veel aan liefdadigheid deed.

Dit artikel is een eerste oriëntatie op het leven van Caroline aan de hand van Willems dagboek en ondersteund door de memoires van haar vader en broer.⁴ Wat in deze bronnen naar voren komt is het leven van een zeer vrome vrouw, die over het algemeen geduldig en verstandig was, en veel zorg droeg voor de mensen in haar omgeving. Na een kort overzicht van haar leven wordt vooral gekeken naar wat Caroline dreef en motiveerde: hoe hield zij zich staande naast Willem de Clercq en bleef ze toch zichzelf?

Carolines leven

Caroline de Clercq werd op 4 september 1799 geboren als Caroline Boissevain. Haar ouders waren Daniël Boissevain, een aanzienlijk zakenman die handelde in Franse, Duitse en koloniale goederen, en Johanna Retemeyer. Daniel Boissevain was het hoofd van de firma Retemeyer & Boissevain, die hij in 1797 van zijn overleden schoonvader had overgenomen. Caroline was de derde van veertien kinderen,

1. Dagboek van Willem de Clercq 1811-1844 (Deel XII, 1825), 22, <http://resources.huygens.knaw.nl/dagboekdeclercq>

2. Els Kloek, *Vrouw des Huizes: Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) 136.

3. Het dagboek van Willem de Clercq (1811-1844) is te raadplegen in het Réveilarchief, onderdeel van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, collectienummer UBA 111.

4. Charles Boissevain, *Onze Voortrekkers* (Naarden/Amsterdam 1906).

na Gideon Jérémie en Mimi (Jeanne Marie). Er volgden nog vijf jongens en zes meisjes, van wie twee meisjes direct in het jaar van hun geboorte stierven. Het gezin woonde tot 1803 aan de Fluwelen Burgwal (tegenwoordig de Oudezijds Voorburgwal) in Amsterdam en verhuisde daarna naar de Herengracht, waar Caroline het grootste deel van haar jeugd doorbracht.⁵ Caroline, Mimi en hun jongere zus Margo stonden bekend als de 'Boissevaintjes':⁶ drie bijzondere meisjes die men vaak op feesten en andere gelegenheden kon tegenkomen. Hun oudere broer omschrijft Mimi als een levendige persoonlijkheid, Margo als enigszins stil en mysterieus, maar Caroline onderscheidde zich door haar stabiliteit en wijsheid. Ze was al van jongs af aan vrij serieus aangelegd.⁷

Deze serieuze inslag zal Caroline geholpen hebben tijdens haar scholing. Hoewel weinig bekend is over waar en hoe lang Caroline naar school ging, kan met zekerheid worden gesteld dat ze goed Frans heeft leren spreken. De Boissevains hechtten veel waarde aan hun Franse wortels en daarom was een goede Franse taalvaardigheid van de kinderen belangrijk. Het was voor die tijd niet ongebruikelijk dat meisjes van de betere sociale lagen naar de Franse school gingen,⁸ dus het is goed mogelijk dat Caroline in haar jonge jaren ook haar onderwijs daar gevolgd heeft. Haar opvoeding was in elk geval duidelijk geworteld in de culturele gewoontes van de gegoede burgerij in die tijd. Ze vergezelde haar ouders zeer regelmatig naar toneelstukken of opera's,⁹ en kwam daardoor vaak in de Franse Komedie, waarvoor een goede beheersing van het Frans noodzakelijk was.

Vanaf 1815 komt Carolines naam regelmatig in het dagboek van Willem de Clercq voor. Wanneer en onder welke omstandigheden Willem de Clercq en Caroline elkaar leerden kennen, is onduidelijk. De Clercq noemt de naam Boissevain voor het eerst in januari 1813, waarmee hij hoogstwaarschijnlijk doelde op Gideon Jeremie.¹⁰ De twee waren namelijk vrienden. In het dagboek van Daniël Boissevain komt Willem de Clercq in 1812 al voor, als hij de familie op 31 december verblijft met een vers.¹¹ De Clercq had een goede band met de vader van Caroline, naar wie hij later hoofdzakelijk verwijst met 'Papa Boissevain'. Als vriend van de familie kwam hij zo nu en dan langs bij de Boissevains, en zo moet hij Caroline ook ontmoet hebben.

Caroline en Willem trouwden op 29 juli 1818, waarna ze op huwelijksreis gingen door Nederland. Hierop volgde een 24-jarig huwelijk, dat tot Willems dood in 1844 duurde. Ze kregen acht kinderen: zeven jongens en één meisje, waarvan Paulus, het tweede kind, al op éénjarige leeftijd overlijdt (1823-1824). De overige kinderen waren, op volgorde van leeftijd, Gerrit (1821-1857), Daniel (1825-1884), Stephanus (1826-1886), Gideon Jeremias (1828-1896), Margaretha Elisabeth (1830-1906), Carel Eduard (1832-1882) en Matthijs (1836-1859).

De beschrijvingen in Willems dagboek wijzen op een doorgaans goed huwelijk, met weinig moeilijkheden of frictie en veel wederzijds respect. Carolines geduld en kalme doorzettingsvermogen

5. Boissevain, *Onze Voortrekkers*, 59.

6. Carolines nog jongere zus Charlotte (1811-1873) zou later trouwen met een broer van Willem de Clercq: Stephanus de Clercq (1805-1866).

7. Boissevain, *Onze Voortrekkers*, 179.

8. P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987) 128, http://www.dbnl.org/tekst/boek009gesc01_01/.

9. Boissevain, *Onze Voortrekkers*, 144, 152.

10. Dagboek Willem De Clercq (Deel III, 1813), 18.

11. Boissevain, *Onze Voortrekkers*, 153.

kenmerkten haar rol als echtgenote en moeder, maar ook haar activiteiten buitenshuis. Een belangrijke motivatie hiervoor was haar geloofsovertuiging.

Haar geloof

Carolines vertrouwen in God heeft haar in grote mate gevormd, en het lijkt dan ook geen twijfel dat religie een belangrijke verbindende factor was in haar huwelijk met Willem de Clercq. Haar geloof maakte echter al vóór haar kennismaking met Willem een belangrijk deel van haar leven uit, en heeft zich dus niet enkel tijdens hun huwelijk ontwikkeld. Als kind groeide ze namelijk op in een gereformeerd gezin dat sinds generaties bij de Waalse Kerk was aangesloten. De voertaal van de diensten was het Frans,¹² wat met name in hogere kringen veel werd gesproken. Deze kerk werd daarom vooral bezocht door welgestelde burgers. Buiten de kerkdiensten bracht de familie geregeld bezoeken aan predikanten. De vader van Caroline noteerde bij tijd en wijle dergelijke bezoeken en in deze notities komen bekende namen voor, zoals J. Teissèdre l'Ange en Pierre Chevallier.¹³ Dit waren predikanten van de Waalse Kerk in Amsterdam met wie Willem de Clercq jaren later ook in contact zou komen.

Carolines geloofsovertuiging heeft zich dus al vóór haar huwelijk met Willem gevormd, en zij is hierin zelfs van invloed op hem geweest. In 1830 trad De Clercq namelijk ook toe tot de Waalse Kerk, naar eigen zeggen omdat er in Den Haag (waar het echtpaar tussen 1824 en 1831 woonde) geen Doopsgezinde Kerk was, maar hij had inmiddels al lang van zijn vroegere overtuigingen afstand gedaan.¹⁴ De invloed van Caroline moge in dit geval duidelijk zijn.

De activiteiten van het echtpaar in de Réveilgroep zijn echter wel dankzij Willem tot stand gekomen. Willem leerde via Isaac da Costa de ideeën kennen van Willem Bilderdijk, de grondlegger van het Réveil in Nederland. Bilderdijk wilde dat christelijke normen en waarden weer de boventoon zouden voeren in Nederland en keerde zich hiermee tegen het gedachtegoed van de Verlichting. Hij verzamelde een groep gelijkgestemden om zich heen, waartoe Willem en Caroline ook behoorden. De groep discussieerde voornamelijk over hoe men zich zou moeten gedragen om Gods Genade over zich af te roepen. De ideeën waren over het algemeen zeer orthodox van aard, en het was niet altijd eenvoudig om het eens te worden over de details. Met haar rustige karakter en verstand was Caroline bij uitstek geschikt om aan dit soort gesprekken met Willems vaak ernstige en gepassioneerd religieuze vrienden bij te dragen. Carolines broer Gideon Jérémie was hier ook soms deelgenoot van.

Ik heb heel wat debatten en discussies in den kring van Bilderdijk en Da Costa bijgewoond. Wie had gelijk? Als ik het mij afvroeg, keek ik naar mijn lieve zuster Caroline, die weinig zeide, doch met een engelachtige uitdrukking nu en dan een liefdevol woordje zeide, zachtmoedig en wijs. 'Er is één stem alleen die de golven kan doen bedaren'. Haar leven, haar invloed, haar voorbeeld... Ik weet wat ik denk!¹⁵

12. George Harinck (red.), 'Waalse Gemeente,' in *Christelijke encyclopedie 3, Paal-Zwit* (Kampen 2005) 1853.

13. Boissevain, *Onze Voortrekkers*, 145, 218.

14. Gerrit Veldman, *De heiligmaking van Willem de Clercq (1795-1844): Secularisatie en romantiek verbeeld in een strijd tussen ideaal en werkelijkheid* (IJsselmuiden 2008) hs. 3, 'Improvisatie, verkondiging, etc.', <https://books.google.nl/books?id=rGnbBgAAQBAJ>.

15. Boissevain, *Onze Voortrekkers*, 347-348.

Willem en Caroline hebben dus een belangrijk aandeel gehad in de geestelijke invulling van elkaars levens. Ze waren allebei al vóór hun kennismaking zeer gelovig en dat zal een belangrijke reden zijn geweest voor de aantrekkingskracht tussen beiden. Willem had in Caroline een gelijke gevonden: ze konden uren over hun geloof spreken en waren hierin vaak, zoals hij het noemt, innig met elkaar verenigd.¹⁶ Deze eensgezindheid streefden ze gedurende hun hele huwelijk na.

Door de jaren heen werd Willems religieuze overtuiging echter steeds strenger, hoofdzakelijk onder de invloed van zijn Réveilvrienden. Dit kon de saamhorigheid soms behoorlijk bemoeilijken. Enerzijds leidden Willems rigide religieuze ideeën tot hoge eisen aan zichzelf, waaraan hij naar zijn eigen idee niet altijd voldeed. Dit bracht vaak een grote teleurstelling en neerslachtigheid met zich mee, die Willem uitgebreid in zijn dagboek beschreef. Op deze momenten gold Caroline als een belangrijke steun en vertrouwenspersoon, een klankbord bij wie Willem het gevoel had altijd zijn geestelijke en persoonlijke worstelingen kwijt te kunnen.

Ik had in lang met Caroline niet eens doorgesproken over de belangen der ziel & mogt het nu met vrijmoedigheid doen. Wij spraken in eenheid en liefde bijzonder aangenaam. Moge God dit gesprek zegenen aan onze harten.¹⁷

Anderzijds was Caroline slachtoffer van Willems hoge eisen. Zijn wens van invloed te zijn op het geestelijk leven van zijn vrouw wordt zichtbaar in zijn dagboek: ze geeft zich niet genoeg over, vindt hij, en 'ontbolstert zich moeilijk'.¹⁸ De strijd die Willem voerde met zichzelf, tussen het wereldlijke of wat hij noemde het 'natuurlijke' en het geestelijke, en de invloed die hij hierin op Caroline wilde hebben, wordt goed zichtbaar in de volgende passage:

'S avonds met [Caroline] ging het beter, ik was vrijmoedig doch mijn hart nog niet getroffen. Dit zagen wij in dat wij in het natuurlijke nog veel meer vereenigd waren dan in het geestelijke en in dat laatste nog iets in ons gebeuren moest.¹⁹

De Clercq rept met geen woord van Carolines ervaringen in deze tweestrijd. Is haar moeite om zich volledig aan God over te geven iets wat haar ook dwarszat of was het alleen voor Willem een probleem? Dit wordt uit het dagboek niet duidelijk, maar eventuele problemen hebben in elk geval haar vertrouwen in God niet verminderd. Ze blijft volgens de overleveringen haar hele leven een zeer vrome vrouw.

Haar karakter

Beschrijvingen van Caroline wijzen regelmatig op het emotionele evenwicht, het verstand en de kalmte waarmee ze in het leven stond. Als kind was ze volgens haar broer 'goed en zachtaardig, wijs, serieus

16. Dagboek Willem de Clercq (Deel XIX, 1832), 150.

17. Ibid. (Deel XV, 1828), 275.

18. Ibid. (Deel XIV, 1827), 129.

19. Ibid. (Deel XVIII, 1831), 113.

van karakter, maar met een zeer gelijkmatig humeur'.²⁰ Het is moeilijk te zeggen of haar band met God en haar vertrouwen op Zijn Genade de oorzaak waren van haar ernst en wijsheid, of dat deze karaktertrekken juist haar geloof bevorderd hebben, maar Carolines karakter en haar geloofsovertuiging waren hoe dan ook sterk met elkaar verbonden. Niet alleen haar naaste familie was hiervan onder de indruk. Ook haar (dan nog aanstaande) echtgenoot heeft in zijn dagboek tussen 1815 en 1818 niets dan lof over Carolines puurheid en onschuld, en voor haar toewijding heeft hij een groot ontzag.²¹ Zelfs haar terughoudendheid in de beantwoording van Willems uitingen van liefde kon zijn enthousiasme voor haar niet temperen.²² Het lijkt al met al dat Willem een perfect meisje voor zichzelf had gevonden en hij nam zich voor zoveel mogelijk zijn best te doen haar te verdienen.

Naarmate de jaren van hun huwelijk vorderden stapte Willem meer en meer af van de roze wolk die de eerste jaren van hun relatie kleurde. Er duikt zo nu en dan een negatiever beeld van Caroline op in zijn beschrijvingen. Ze kon soms bijvoorbeeld een gepikeerde toon hebben,²³ en ze had de neiging ongevraagd haar mening te geven ('quant à moi...').²⁴ Tot Willems tevredenheid leek Caroline deze minder goede eigenschappen echter kwijt te raken naarmate ze ouder en volwassener werd: hij benoemde ze alleen bij wijze van contrast met de manier waarop zijn vrouw zich in positieve zin ontwikkelde. Willems beeld van zijn vrouw is door de jaren heen in de hoofdlijnen zeer positief, en hij bleef hij onder de indruk van haar: "Zij zegt tegen mij op te zien, maar is oneindig beter dan ik".²⁵

Huisvrouwschap

Met name over Carolines moederschap had Willem veel goeds te vertellen. De kalmte die zijn echtgenote kenmerkte kwam hierin bijzonder goed uit de verf. Zoals tijdens de geboortes van hun acht kinderen, door de trotse vader allemaal nauwkeurig genoteerd, die zij met een 'engelachtige glimlach' doorstond.²⁶ Haar geduldige aard kwam goed van pas, want de jonge ouders hadden het bij de opvoeding niet altijd gemakkelijk. Ze hadden vaak driftbuien van hun kinderen te verduren, met name Gerrit zorgt nogal eens voor teleurstelling en verdriet. Willem verloor hierbij vaak ook zelf zijn geduld. Te snel, vond hij zelf, hij zou hierin veel kunnen leren van zijn vrouw. Zij bleef meestal rustig en slaagde er beter in een geschikte toon aan te slaan als een van de kinderen driftig en onredelijk was.

Terwijl Caroline zich met de huishouding bezighield, verdiende Willem de kost. Dit was een rolverdeling die voor de tijd waarin zij leefden gebruikelijk was,²⁷ en binnen het Réveil een belangrijk standpunt: de man des huizes heeft het gezag, de vrouw is ondergeschikt.²⁸ Voordat ze in 1824 van Amsterdam naar Den Haag verhuisden, vervulden Caroline en Willem hun respectievelijke taken aan het Singel, waar Willem zijn bureau aan huis had. Het huisvrouwschap omvatte niet zomaar het huishouden

20. Boissevain, *Onze Voortrekkers*, 179. [Vertaald uit Frans.]

21. Dagboek Willem de Clercq (Deel V, 1815), 162-163.

22. W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)* (Amsterdam 1999) 85.

23. Dagboek Willem de Clercq (Deel XIV, 1827), 129

24. Ibid. (Deel XIII, 1826), 26.

25. Ibid. (Deel XII, 1825), 22.

26. Ibid. (Deel XV, 1828), 81.

27. Kloek, *Vrouw des Huizes*, 129.

28. Tineke de Bie en Wantje Fritschy, 'De 'wereld' van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland,' in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 6, De Eerste Feministische Golf*, red. Jeske Reys et al (Nijmegen 1985) 33.

en de zorg voor kinderen, het vereiste veel organisatie en inspanning. Caroline deed dit werk daarom niet alleen: ze kreeg hulp van een kindermeid en had zeer waarschijnlijk ook huishoudelijke ondersteuning. Juist in het controleren en aansturen van dat personeel zat veel tijd. Willem bleef echter zeer betrokken bij het leven thuis, vooral over de opvoeding spraken hij en Caroline vaak. In 1826 besloten ze bijvoorbeeld, na een gesprek met familievriend Johannes Bosscha, hun kinderen nooit stelselmatig te straffen met slaag:

Met Bosscha veel over opvoeding, over het lezen van slechte boeken, door kinderen & jongens [gepraat]. Naderhand praatte ik met Caroline nog veel over het slaan, niet om meerder magt of kracht te tonen zoo als bij Gerrit wel eens het geval is geweest, maar systematisch als straf. Dit nooit hebbende bijgewoond in onze families zoo hebben wij het niet ingevoerd. Bij Bosscha is het het tegendeel. Caroline & ik zijn het Goddank over de wijze van opvoeden volkomen eens.²⁹

Caroline en Willem namen hun taak als ouder serieus. Sinds de Verlichting was er veel aandacht gekomen voor de rol van moeders in de opvoeding van hun kinderen,³⁰ en ook al waren ze zelf op de meeste gebieden niet met Verlichte ideeën in overeenstemming, ze lijken het op dit punt toch eens: ze zagen hun verantwoordelijkheid in het succesvol grootbrengen van hun kinderen en probeerden hiernaar te handelen. De manier waarop dit gedaan moest worden was echter niet altijd duidelijk, en de verantwoordelijkheid was groot, blijkens een opmerking van Willem op 28 mei 1828:

Allerbelangrijkst was het gesprek dat ik dezen morgen [...] had en dat mij een wenk was om ook eens aan de gewigtige pligt te denken, hoe mijne kinderen voor de gevaren der zinnelijkheid, voor alles wat hen in dezen bedreigt, te bewaren.³¹

Willem beschrijft zijn kinderen vaak in zijn dagboek, en hoewel zich soms lastige situaties voordoen, lijkt de familie vooral in harmonie geleefd te hebben. De ouders spraken en lazen veel met hun kinderen, meestal over God, en maakten geregeld wandelingen. Al met al moet het gezinsleven van Willem en Caroline aangenaam zijn geweest. Willem merkt in elk geval regelmatig op het met zijn echtgenote te hebben getroffen, zoals in 1827:

Caroline is een regte goede huismoeder en komt zoo meer en meer in haar kracht. Zij kan allerliefst met de kinder[en] omgaan hoe zeer zij haar best moet doen om den toon met Gerrit goed te treffen, en zijn hart week te maken. Tussche[n] de moeder en den oudste zoon bestaat steeds eene zoo vertrouwelijke betrekking. Caroline is vrouw & dit is een grote zegen. Zij maakt het mij indedaad al te gemakkelijk want zij had wel vroeger zoo eene kleine gepiqueerde toon, die nu echter weinig of nooit voorkomt.³²

29. Dagboek Willem de Clercq (Deel XIII, 1826), 66.

30. Kloek, *Vrouw des Huizes*, 107-108.

31. Dagboek Willem de Clercq (Deel XV, 1828), 116.

32. Ibid. (Deel XIV, 1827), 129

Haar liefdadigheid

Carolines sterke neiging zorg te dragen voor anderen beperkte zich niet tot haar man en kinderen. Ze zette zich ook veel in voor de maatschappij, een bezigheid die voortkwam uit haar geloofsovertuiging, alsmede haar nauwe band met de Réveilbeweging. In die tijd kwam het in christelijke kringen veel voor dat beter gesitueerde vrouwen, die nog altijd niet geacht werden werk en een persoonlijk inkomen te hebben, zich met liefdadigheid bezighielden.³³ Liefdadigheid was een manier voor vrouwen om God van dienst te kunnen zijn, maar gaf ze ook de mogelijkheid om zo nu en dan het huis te kunnen verlaten en zich buiten de opvoeding en huishouding van thuis nuttig te kunnen maken voor de samenleving. Deze liefdadigheid door vrouwen had hoofdzakelijk betrekking op het ondersteunen van seksegenoten. De gedachte was dat de bestaande liefdadigheidsinstellingen, voorgezeten door mannen, zich nog te weinig bezighielden met het verheffen van de vrouwelijke medemens. Naarmate de discussie over vrouwenrechten opkwam, werd er meer aandacht besteed aan het lot van vrouwen uit minder kansrijke milieus, gevangenen, en zogenaamde 'gevallen vrouwen', vrouwen die niet voldeden aan de normen van die tijd, zoals prostituees of ongehuwde moeders.³⁴

De vrouwen binnen de Réveilkring hielden zich hier ook veel mee bezig. Familiebanden en een gelijke religieuze gezindheid leidden tot een groot netwerk van Réveilvrouwen die onderling contact hadden of samenwerkten aan liefdadigheidsprojecten.³⁵ Betsy Groen van Prinsterer, de vrouw van de politicus Willem Groen van Prinsterer, was hierin de belangrijkste schakel. Zij was de eerste van de Réveilvrouwen die zich met liefdadigheid bezighield, en was hierdoor een groot voorbeeld voor andere vrouwen.³⁶ Haar huwelijk bleef kinderloos, wat haar in de gelegenheid stelde zich volledig te richten op haar filantropische activiteiten, die hoofdzakelijk gericht waren op haar woonplaats Den Haag. Caroline en Willem hadden toen ze in Den Haag woonden veel contact met Betsy en haar man. De twee vrouwen werden goede vriendinnen: ze schreven brieven³⁷ en kwamen geregeld bij elkaar op bezoek. Uit dit contact kwam in 1830 het plan voort om samen een liefdadigheidsproject op te zetten: een christelijke naaischool voor meisjes die niet de financiële mogelijkheid hadden verder te leren. Hier konden zij gratis leren naaien en breien, oftewel 'wat in haren stand voornamelijk te pas komt.'³⁸

Bijbelonderwijs stond in het liefdadigheidswerk centraal. De meisjes bekend maken met God was een belangrijk doel voor Caroline en Betsy. Dit aspect maakte het niet eenvoudig de school te openen, want predikanten in de omgeving wilden ongeautoriseerd Bijbelonderwijs niet toelaten.³⁹ Ook Willem de Clercq zag er aanvankelijk 'nog al tegen op' dat de school geopend zou worden, maar besloot

33. Kloek, *Vrouw des Huizes*, 167.

34. Annemieke van Drenth, 'Holy Beliefs and caring power: Josephine Butler's Influence on Abolitionism and the Women's Movement in the Netherlands (1850-1920),' in: *Sex, Gender and Religion: Josephine Butler Revisited*, ed. Jenny Daggars en Diana Neal (New York 2006) 81.

35. De Bie en Fritschy, *De 'wereld' van Reveilvrouwen*, 52.

36. J. Brok-ten Broek et al., *Van Moeder op Dochter*, red. W.H Postumus-van der Goot (Leiden 1948) 74, <https://books.google.nl/books?id=s8kUAAAIAAJ>.

37. In het Réveilarchief is een grote hoeveelheid correspondentie tussen de verschillende Réveilleden vindbaar, waaronder enkele brieven van Caroline en Betsy.

38. Vereniging voor Overheidsmanagement, *De Rusthof*, VOM-reeks 1987, nummer 4, via: <http://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/parkstraat-41-tm-61>.

39. Fia Dieteren, 'Hoop, Elisabeth Maria Magdalena van der,' in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. Laatst bijgewerkt op 11 September, 2014, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Hoop>.

‘dat het best is om die lieve vrouwtjes maar voort te laten gaan.’⁴⁰ Een opmerkelijk standpunt, gezien de uiteindelijke steun die hij rond de opening van het schooltje betuigt in zijn dagboek, waarin hij zelfs zo nu en dan over de voortgang van de realisatie van de school schrijft. Ondanks de gestelde moeilijkheden was in 1831 was de naaischool een feit. De Rusthof, waarin de school was ondergebracht, is nog steeds aan de Parkstraat in Den Haag te vinden.

In 1831 verhuisden Caroline en Willem terug naar Amsterdam, eerst naar de Fluwelen Burgwal, later naar de Prinsengracht. Vanuit Amsterdam bleef Caroline zich voor de goede zaak inzetten. Met onder meer haar zus Mimi begint ze hier in 1833 nog een naaischool, nu zonder directe betrokkenheid van de meer ervaren Groen van Prinsterer. Een lichte onzekerheid over haar handelen blijkt uit een brief aan Willem in juli dat jaar, waarin ze hem vraagt teksten die aan de naaischool gerelateerd waren voor haar te controleren, voordat anderen ze te lezen zouden krijgen. Ze vraagt zich hardop af: 'wie ben ik om zoo iets te ondernemen, doch Gods genade is ons genoeg, moge wij daar allen op steunen'.⁴¹ Hierin blijkt duidelijk het religieuze aspect van het liefdadigheidswerk binnen de Réveilkring.

Naast het stichten van de twee naaischolen was Caroline actief als lid van het Asylcomité, dat het Asyl Steenbeek ondersteunde in het opvangen en begeleiden van voormalige prostituees.⁴² Ze hield in Amsterdam veel contact met Betsy Groen van Prinsterer, die haar hele leven op het gebied van liefdadigheid bezig zou blijven. In brieven bespraken ze uiteenlopende onderwerpen, zoals de afschaffing van de slavernij.⁴³ In hoeverre Caroline zich hier ook voor inzette, is niet direct duidelijk.

Na Willem

Als Willem op 4 februari 1844 onverwacht overlijdt, blijven Caroline en hun zeven kinderen achter. Gideon Jérémie beschrijft in zijn dagboek hoe hij zijn zus kort na het overlijden van haar man aantreft.

Caroline is kalm, hare onderworpenheid heeft hare oorzaak in aanbiddeend vertrouwen op Gods heilbeloften, en hare hoop zal eens na de voleindiging aller dingen in aanschouwen verkeerden.⁴⁴

Hoewel het verdriet groot moet zijn geweest, roept Gideon Jérémie hier wederom het beeld op van een vrouw wier vertrouwen op God en kalme persoonlijkheid haar op de been hielden.

Dit is ook zichtbaar in hoe ze zich bleef inzetten voor de verheffing van de onderste lagen van de maatschappij. In 1851 hielp ze bijvoorbeeld mee in de oprichting van de Damesvereniging voor Boetvaardigen,⁴⁵ waar ze ook in het bestuur zat. Caroline hield zich in deze vereniging bezig met het ondersteunen van vrouwen die in de gevangenis zaten of daar juist weer uit mochten. Evenals Carolines andere liefdadigheidsactiviteiten had deze vereniging als voornaamste doel minder gefortuneerde vrouwen, in dit geval specifiek gedetineerden, tot God te leiden.

40. Dagboek Willem de Clercq (Deel XVII, 1830), 396.

41. De Bie en Fritschy, *De 'wereld' van Reveilvrouwen*, 54.

42. *Ibid.*, 53.

43. Maartje Janse, *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840 – 1880* (Amsterdam 2007).

44. Boissevain, *Onze Voortrekkers*, 390.

45. Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *Rise of a caring power* (Amsterdam 1999) 280, <https://books.google.nl/books?id=0wp5swvPcAIC>.

De weg van God bewandelde Caroline zelf haar hele leven. Haar geloof bleef een belangrijk steunpunt voor haar, en haar karakter volgens de bronnen onverminderd zacht, tevreden en gelijkmatig. Rond het einde van Carolines leven omschrijft haar zus Mimi bijvoorbeeld hoe Caroline, inmiddels doof en nagenoeg invalide, het leven van de positieve kant blijft zien.⁴⁶ Voor haar tachtigste verjaardag schreef haar zoon Gideon een gedicht over zijn moeder met eenzelfde strekking. Vooral haar vaste geloof in God wordt hierin belicht.

Een handvol van herinneringen,
Gestrooid op moeders levenspad,
Waarbij veel mensen zich verdringen,
Geslaakt in jonge en oude kringen,
Wier liefde en eerbied U omvat.
Zien w'U het hoofd ter aarde buigen-
Uw oog blijft steeds omhoog gericht;
Uw oor hoort verre stemmen juichen,
En kroost en nakroost zal getuigen:
't Was immer in uw harte licht!⁴⁷

Tot slot

Caroline de Clercq-Boissevain overleed enkele maanden na haar tachtigste verjaardag, op 23 november 1879, na een lang en bewogen leven. Ze was een belangrijke steun voor haar man geweest, die het met zijn wisselvallige, naar melancholie neigende persoonlijkheid niet altijd makkelijk zal hebben gemaakt voor haar. Daarnaast had ze een behoorlijke taak aan het verzorgen en opvoeden van haar zeven kinderen, en diende ze het huishouden te organiseren. Met haar liefdadigheidsbezigheden daarbij opgeteld zien we het leven van een vrouw die zich veel voor haar omgeving, thuis en daarbuiten, heeft willen inzetten. Wat haar motiveerde en stuurde was bovenal haar vertrouwen op de Genade van God, die haar, gecombineerd met haar evenwichtige karakter, op moeilijke momenten steun gaf. Haar geloof verbond haar met haar echtgenoot en was de drijfveer in haar neiging zich om haar medemens te bekommeren. Het bezorgde haar ook belangrijke, waardevolle vriendschappen, zoals met Betsy Groen van Prinsterer en andere Reveil-genoten, en zeer waarschijnlijk een gevoel van voldoening in het leven.

Hiermee is echter niet alles over Caroline gezegd, integendeel. Dit oriënterende artikel ging vooral in op het (vrijwel uitsluitend positieve) beeld dat over haar is opgeschreven door haar naasten. Zij omschreven met verve haar vroomheid, haar zachte karakter, en de manier waarop deze eigenschappen haar leven vormden. In hoeverre zijn deze beschrijvingen gebaseerd op de werkelijkheid? Er is meer diepgaand onderzoek nodig naar bronnen die Caroline zelf heeft nagelaten, zoals briefwisselingen met haar man en vrienden, om vast te kunnen stellen in welke mate het beeld dat haar tijdgenoten over haar schetsen klopt.

46. Boissevain, *Onze Voortrekkers*, 359.

47. *Ibid.*, 360.

Wel staat vast dat ze veel heeft betekend voor haar omgeving, zowel voor directe familie en vrienden, als hulpbehoevenden in de samenleving. De vele positieve karakterisering en hoe veel waardering men voor Caroline had. Zo ook de beschrijving van haar neefje Charles, die meende “dat van vrouwen als tante Caroline een invloed uitging, die niet in woorden te brengen was, maar die ieder die met haar omging, tot een beter mensch maakte.”⁴⁸

Sophie Bous, februari 2016

Literatuur

- De Bie, Tineke, en Fritschy, Wantje, ‘De ‘wereld’ van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland’, in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 6, De Eerste Feministische Golf*, red. Jeske Reys, Tineke van Loosbroek, Ulla Jansz, Maria Henneman, Annemarie de Wildt en Mirjam Elias (Nijmegen, 1985).
- Boekholt, P.Th.F.M. en De Booy, E.P., *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen, 1987). http://www.dbnl.org/tekst/boek009gesc01_01/.
- Boissevain, Charles. *Onze Voortrekkers*, Naarden/Amsterdam, 1906. Te raadplegen in verschillende Universiteitsbibliotheken (Amsterdam, Leiden en Groningen) en het Nationaal Archief in Den Haag.
- Brok-ten Broek, J., Franken-Van Driel, P. M., Meijers, C.M., en Heringa-Van Ruth, E.A. *Van Moeder op Dochter*, red. W.H Postumus-van der Goot (Leiden, 1948), <https://books.google.nl/books?id=s8kUAAAAIAAJ>.
- De Clercq, Willem, *Dagboek 1811-1844*, <http://www.historici.nl/retroboeken/declercq>.
- De Clercq, W.A., *Willem de Clercq (1795-1844)* (Amsterdam, 1999).
- Dieteren, Fia. ‘Hoop, Elisabeth Maria Magdalena van der’, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. Laatst bijgewerkt op 11 September, 2014, <http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Hoop>.
- Van Drenth, Annemieke. ‘Holy Beliefs and caring power: Josephine Butler’s Influence on Abolitionism and the Women’s Movement in the Netherlands (1850-1920)’, in: *Sex, Gender and Religion: Josephine Butler Revisited*, red. Jenny Daggars en Diana Neal (New York, 2006).
- Van Drenth, Annemieke, en De Haan, Francisca, *Rise of a caring power* (Amsterdam, 1999). <https://books.google.nl/books?id=0wp5swvPcAIC>.
- Harinck, George (red.), ‘Waalse Gemeente.’ In *Christelijke encyclopedie 3, Paal-Zwit* (Kampen, 2005).
- Janse, Maartje. *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840 – 1880* (Amsterdam, 2007).
- Kloek, Els. *Vrouw des Huizes: Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam, 2009).
- Veldman, Gerrit. *De heiligmaking van Willem de Clercq (1795-1844): Secularisatie en romantiek verbeeld in een strijd tussen ideaal en werkelijkheid*. (IJsselmuiden, 2008). <https://books.google.nl/books?id=rGnbBgAAQBAJ>.
- Vereniging voor Overheidsmanagement. *De Rusthof*. VOM-reeks 1987, nummer 4. <http://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/parkstraat-41-tm-61>.

48. Ibid., 357.